

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SASA BRANCH IN NOVI SAD

IN THE FOOTSTEPS OF *ULYSSES*:
ECHOES OF JAMES JOYCE'S WORK IN
SERBIAN LITERATURE

Edited by
Corresponding Member ZORAN PAUNOVIĆ

NOVI SAD 2023

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НОВОМ САДУ

ТРАГОВИМА *УЛИКСА*: ОДЈЕЦИ
СТВАРАЛАШТВА ЏЕЈМСА ЏОЈСА У
СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Уредник
дописни члан ЗОРАН ПАУНОВИЋ

НОВИ САД 2023

САДРЖАЈ

Уводна реч	7
Владислава Гордић Петковић ТОПОГРАФИЈА МЕНТАЛИТЕТА И ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКА НАРАЦИЈА у <i>ОДИ МАЊЕМ ЗЛУ</i> Воје Чолановића: Један могући ЦОЈС у Београду 2002.	11
Зоран Пауновић ЦОЈС и Киш: Аутобиографија као судбина	27
Новица Милић Пешчани Одисеј	39
Марко Аврамовић Два сусрета са ЦОЈСом у савременој српској прози	47
Владан Бајчета Има ли краја току свијести и гдје су границе метанаративности? Дијалог са ЦОЈСом, Бретоном и постмодернистичким наслијеђем у <i>Писцу из</i> <i>ДАЛЕКА</i> Владана Матијевића	73
Предраг Петровић Може ли се припитомити <i>Уликс</i> или како је РАСТКО Петровић читао ЦОЈСОВ роман?	87
Мина М. Ђурић КАКО САВРЕМЕНА СРПСКА И СВЕТСКА КЊИЖЕВНОСТ ЧИТАЈУ ЦОЈСА ДАНАС?	105

Штампање ове публикације помогао је Покрајински секретаријат за
високо образовање и научноистраживачку делатност

Аутономне Покрајине Војводине

© Српска академија наука и уметности, Огранак САНУ у Новом Саду, 2023

УВОДНА РЕЧ

Година 2022. била је у књижевном свету година Џејмса Џојса. Синтагму „књижевни свет” овде треба схватити сасвим дословно, пошто се Џојсов уметнички опус с јаким разлозима сврстава међу најзначајније и најутицајније у читавој историји светске књижевности. Камен темељац таквог Џојсовог статуса свакако представља роман *Уликс*, чија је стогодишњица објављивања и била повод за обележавање године Џејмса Џојса.

Уликс је, дакле, објављен 2. фебруара 1922. године, на дан пишчевог четрдесетог рођендана. То прво издање, за многе неочекивано, угледало је светлост дана у Паризу. Одговор на питање зашто је једна мала париска издавачка кућа за ово дело имала више слуха него ирски или енглески издавачи у великој мери указује и на Џојсово место у књижевним токовима тог времена, као и на његове бескомпромисне ставове према уметности којој је припадао. „Нећу служити ономе у шта више не верујем, звало се то мој дом, моја отаџбина или моја црква”, записао је у неколико година раније објављеном роману *Портирџи уметника у младости*; том свом животном креду остао је непоколебљиво привржен до самог краја. Одлучан у намери да ствара уметност која неће подилазити никоме и беспоговорно уверен у то да је трагање за истином први и основни задатак сваког уметника, он је за истином трагао пре свега у пределима људске свести, врло често оним тамним и скривеним, препуним тајновитих мисли, жеља и стремљења о којима се у то време ретко говорило, а још ређе писало. Такав став доносио му је и присталице и противнике. Ових других је, изгледа, ипак било више: одмах по објављивању, роман су – свако из својих разлога и свако на свој начин – осудили и великани попут

Андреа Жида, Вилијама Батлера Јејтса и Вирџиније Вулф. Такве су се осуде, заправо, могле чути и у годинама пре премијерног париског издања: Џојс је, наиме, у складу с тадашњим обичајима, делове романа у настајању објављивао у књижевним часописима, па су потенцијални издавачи на време били упозорени да је реч о изразито слободоумном делу чије би им објављивање могло донети много више штете него користи.

Зато је *Уликс*, прогнани роман писца-изгнаника, свој први дом нашао у Паризу, у окриљу мале и мало познате издавачке куће „Шекспир и компанија”. И након почетних пренеражених и згрожених реакција, ствари су убрзо почеле да долазе на своје место: после свега неколико година, постало је јасно да је реч о делу које не само да сажима у себи уметнички највредније одлике књижевности модернизма, већ и указује на многе нове видове поимања књижевног стварања и технике писања, најављујући како постмодернизам, тако и много шта од онога што ће доћи касније, кроз двадесети и двадесет први век, све до наших дана. Утицај *Уликса* на потоњу књижевност, поновимо, није могуће преценити.

Тај је утицај на много начина присутан и у српској књижевности. Многоструке и убедљиве потврде такве тврдње донели су у својим излагањима учесници Округлог стола „Траговима *Уликса*: одједи стваралаштва Џејмса Џојса у српској књижевности”, одржаног 16. јуна 2022. године у Свечаној сали Огранка САНУ у Новом Саду. Тај датум, подсетимо, није одабран случајно: 16. јун 1904. године дан је у коме се одиграва радња романа *Уликс*, већ деценијама широм света познат и прослављан под називом „Блумсдеј”, у част главног јунака романа, Леополда Блума. Може бити да је избор датума дао учесницима скупа посебно надахнуће, које је уродило извршним излагањима и плодотворним дискусијама. Осветљени су тога дана многобројни аспекти Џојсовог утицаја на српске писце различитих генерација – од Растка Петровића, преко Данила Киша, до Владана Матијевића. Читаоци овог зборника имаће прилику да стекну нова подстицајна сазнања и о томе како су трагове *Уликса* следили Воја Чолановић, Драган Великић, Владимир Тасић и други писци.

До неког новог Блумсдеја, остаје ми само да од срца захвалим учесницима Округлог стола на оплемењујућем дружењу, инспира-

тивним разговорима и драгоценим текстовима од којих је сачињен зборник *Траговима Уликса: одједи стваралаштва Џејмса Џојса у српској књижевности*.

У Новом Саду, 3. јуна 2023. године

Зоран Пауновић
дописни члан САНУ

поступка, више од естетике постајући онтолошки ослонац читавог, или барем знатног дела Кишове литературе.

Пренет из *filioque* правоверја и библијске традиције у одисејевски случај у којем син Телемах пита и себе и остале где му је отац Одисеј, у Кишовој потоњој обради, само причањем се може створити од Сина Отац, књижевном аутопојезом, кроз историју и преко историје с ону њену страну, и једино васкрсење, па и суд живима и мртвима, чак кад „сви живи већ буду мртви”, бива кроз књижевност.

Укратко, и то је моја хипотеза, Киш је, полазећи од Џојса (али и од Пруста, Борхеса, Бруна Шулца, Кафке, Штајнера итд.) створио себе као Сина свих тих стваралаца, и као Оца властите литературе, односно себе кроз дух књижевности како би, тиме што зовем аутопојесис, обликовао још једног Одисеја, оног „пешчаног” из дубоких слојева песка ишчезлог Панонског мора.

Ми стојимо на том песку, и одајемо му пошту на овај дан, кад је даблински Блум – коме је као Шекспиру Хамнет рано преминуо син Рудолф, назван по оцу Рудолфа, Јеврејину из једног града у западној Мађарској где се школовао и Едуард Киш, отац Кишов – кад је тај Блум, даблински Одисеј, започео свој нови пут који, ево, траје већ сто пуних година.

Марко Аврамовић*

ДВА СУСПРЕТА СА ЏОЈСОМ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Сажетак: У раду се бавимо начинима на које су књижевно дело, али и лик Џејмса Џојса, призивани у прози савремених српских писаца Драгана Великића и Миленка Пајића. Као аутори који су на прозну сцену ступили почетком осамдесетих година, као припадници групације нових писаца коју је критика именовала синтагмом „млада српска проза”, Великић и Пајић су инспирацију за своја остварења имали у различитим литерарним предлошцима. Један од њих био је и опус, али и животопис Џејмса Џојса. Тако се овај славни писац појављује као књижевни лик у Великићевим романима *Via Pula* (1988) и *Северни зиг* (1995), док Миленко Пајић надахнуће за своју необичну књигу *Мерилин чийа Уликса* (1998) проналази у једној од чињеница савремене популарне културе. Ипак, да су и Џојсови књижевни поступци, а пре свега његов роман *Уликс*, и даље инспиративни српским писцима сведочи последњи и најобимнији Пајићев роман *Очевина* (2013).

Кључне речи: савремена српска проза, млада српска проза, српска књижевност у компаративном контексту.

Када се српска књижевност у последњих неколико деценија сагледа у компаративном контексту, скоро је извесно да је од великих литература најснажнији утицај на њу имала она која настаје на енглеском језику. Ово присуство англофоних аутора у текстовима српских писаца друге половине двадесетог века може се пратити од

* Институт за књижевност и уметност; Београд, mrkavramovic@yahoo.com.

значајног утицаја модернистичког англосаксонског песништва, пре свега Т. С. Елиота (T. S. Eliot), али и Езре Паунда (Ezra Pound), као и неких других код нас нешто мање познатих песника попут В. Х. Одена (W. H. Auden) и Стивена Спендера (Stephen Spender). Енглеско и америчко песништво високо се котирао код неколико нараштаја наших послератних модерниста, почевши од Миодрага Павловића, преко Ивана В. Лалића, Јована Христића, Србе Митровића, све до Раше Ливаде.¹

На овај значајан модернистички талас надовезује се појава битничке поезије и прозе и рокенрол културе, коју баштини више наших значајних савремених песника, присутних на књижевној сцени од осамдесетих година, попут Небојше Васовића, Милоша Комадине, Звонка Карановића, Ненада Јовановића, док је у прози омаж битничкој литератури исписао Милан Оклопцић својим културним романом *СА. Blues* (1981).

Уколико се утицај англофоне књижевности током првих неколико деценија након Другог светског рата више осећао у српској поезији, почевши од почетка осамдесетих година, са доласком српске постмодернистичке прозе, односно са књижевном, преводилачком и уредничком делатношћу Давида Албахарија и стасавањем генерације писаца коју је критика назвала „младом српском прозом” (Светислав Басара, Радослав Петковић, Драган Великић, Миленко Пајић, Сава Дамјанов, Михајло Пантић, Владимир Пишталло, Немања Митровић између осталих) утицај литературе изворно настале на енглеском језику постаје доминантан и у нашој прози. Међу ауторима које следе наши младопрозаисти издваја се позни Набоков (Владимир Влади-

¹ Овај утицај англосаксонске модернистичке поезије поред компаративне анализе самих песничких текстова, може се документовати и обилатим присуством поезије, различитих избора и есеја енглеских и америчких песника на страницама послератне књижевне периодике, рецимо у листовима *Видици* и *Млада култура* који су током педесетих и шездесетих година одиграли улогу места на коме је стасала друга песничка генерација нашег послератног модернизма тзв. неосимболисти. Наравно, поред издања посебних књига ту су и бројне антологије, од којих је свакако најзначајнија *Антологија савремене енглеске поезије 1900–1950* коју су саставили 1957. године Миодраг Павловић и Светозар Бркић и која представља својеврсни „камен-међаш” присуства и утицаја англофоне поезије у нашој литератури.

мирович Набоков) и његова *Бледа вайра*, као и амерички писци метафикције и историјске метафикције попут Џона Барта (John Barth), Томаса Пинчона (Thomas Pynchon), Роберта Кувера (Robert Coover), Доналда Бартелмија (Donald Barthelme). Као потврда за ову појачану рецепцију америчких постмодернистичких аутора стоје и бројни преводи како у периодици, тако и у посебним публикацијама, међу којима се посебно издваја неколико запажених антологија америчке и енглеске приче.²

Уколико бисмо морали издвојити неку од главних одлика српске постмодернистичке прозе осамдесетих то би била њена литературоцентричност, тј. „претежна окренутост литерарним искуствима”, односно „дух *александризма*” који подразумева да ови писци „у мањој или већој мери долазе из библиотеке”.³ Текстови српских прозних писаца овог нараштаја на различите начине призивају књижевно искуство, било да цитирају, пастиширају или пародирају различита позната књижевна остварења. Како наводи Миливој Сребро, један од критичара који су осамдесетих година верификовали „младу српску прозу”:

Већина младих прозаиста ће, заправо, прихватити елиотовски однос према наслеђу, користећи се и искуствима не само наших писаца (Д. Киша, Б. Пекића, М. Ковача, Б. Ћосића, М. Павића) него и иновацијама светске литературе (Бекета, Јонеска, Борхеса, Кортасара, Хармса, Калвина). То ће им и омогућити право да, истичући истинске вредности, руше или пародирају преживљено.⁴

Усмереност на свет књижевности, али и других уметности, као и код појединих младопрозаиста и на светове популарне културе (филм, стрип, рок музику), чинила је да се неретко као јунаци њихових остварења појављују и већ претходно створени познати фикционални ликови. Тако се, рецимо, у једном од несумњивих вредносних

² У том погледу је илустративан часопис *Књижевна реч* на прелазу из седамдесетих у осамдесете године, када је рубрику за прозу уређивао Давид Албахари, као и антологије које је у СКЗ-у приредила Гордана Б. Тодоровић *Нова америчка људиовейка* (1982) и *Нова енглеска људиовейка* (1982).

³ Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom*, Beograd: Prosveta, 1987, str. 154–156.

⁴ Milivoj Srebro, „Kunem se gospodo, gospodo, ja ne verujem”, *Književna kritika*, 1–2/1987, str. 9.

врхунаца генерације, знаменитом роману *Судбина и коментари* (1993) Радослава Петковића заједно са познатим историјским личностима и новоствореним Петковићевим ликовима појављује и Корто Малтезе, чувени стрип јунак Хуга Прата (Hugo Pratt)⁵, док главни протагониста нешто каснијег романа Драгана Великића *Случај Бремен* (2001) носи презиме Базаров. Овакво мешање стварних и фикционалних светова у прози српских постмодерниста чињено је, између осталог, и са циљем да се покаже да су књижевни јунаци и светови стварни барем онолико колико и историјски ентитети.

ЦОЈС КАО КЊИЖЕВНИ ЈУНАК

Опседнутост литературом младопрозаиста учинила је да поред гласовитих књижевних јунака и славни писци, заједно са другим познатим уметницима, неретко бивају ликови прозних остварења. Можда и најпознатији пример овакве фикционализације култних личности јесу *Нове биографије* (1987) Миленка Пајића, чијим ћемо се опусом подробније бавити у другом делу текста, у којима је аутор донео апокрифне животописе Едгара Алана Поа (Edgar Allan Poe), Салвадора Далија (Salvador Dali), Хорхеа Луиса Борхеса (Jorge Luis Borges), Николе Тесле, Мерилин Монро (Marilyn Monroe) и Леонида Шејке.

Романсијер Драган Великић такође је, поред познатих књижевних јунака које је уводио у своја дела, у својим остварењима и друге писце претварао у литерарне ликове. Великић је за разлику од неких својих вршњака чије су прве збирке прича одмах биле шире прихваћене унутар генерације, ступио на прозну сцену из другог плана, стигавши на мапу књижевне критике крајем осамдесетих година својим првим романом *Via Pula* (1988), који се нашао у најужем избору за НИН-ову награду и доживео три издања на крају девете деценије двадесетог века. У поменутом роману писац даје пресек културне историје града Пуле, који представља повлашћени простор

⁵ Малтезе ће бити главни протагониста и прозног остварења Владимира Пиштала из 1987. које је по овом култном јунаку и понело свој назив.

читавог његовог опуса, од римског доба и формирања града, све до мена које је овај град доживљавао у двадесетом веку, најпре припадајући Аустроугарској, затим Италији и на концу комунистичкој Југославији.

Овај роман, као и неке своје потоње, Великић пише са намером креирања својеврсног бедекера овог медитеранског града, у коме ће бити сачувани сви значајни догађаји и личности који су кроз њега прошли. Писац и његов приповедач имају амбицију да роман буде „тачка одакле се виде слојеви града, црна кутија у којој су забележени сви који минуше градом”.⁶ Пула је изабрана због тога што је ово место тачка сусрета Медитерана и Средње Европе, простор мешања култура и различитог становништва, Немаца, Италијана, „Морлака”. Она је била и крајња тачка Аустроугарске царевине, место на коме, по многим, почиње Азија.

Кроз ово путовање пулским хронотопом воде нас главни јунак романа психијатар Бруно Гашпарини и његови пацијенти, становници пулског азила, времешни Карло Кустер, син инжењера Ханца Кустера, једног од градских градитеља, и сведок скоро свих промена у Пули током двадесетог века и Лука Антонијевић, песник и наркоман, син некадашњег комунистичког функционера. Будући да о граду углавном сазнајемо од с ума сишавших, пошто је и сам Гашпарини неко време провео као пацијент азила у коме ради, у књизи се мешају историјска збивања и фантастични догађаји, сан и јава. На делу је својеврсна митизација овог града, његово смештање између реалности и сна, што потврђују и снови главног јунака романа који чине његов знатан део. Ониричка фантастика је и у овом роману, као и у стваралаштву неких других српских постмодерниста из осамдесетих година, оставила значајан траг.

У овако постављене кулисе романа, Великић није могао одолети да у овај културно-историјски-митски пејзаж Пуле не уведе и Џејмса Цојса (James Joyce), једног од његових најславнијих становника. Ирски писац постаје један од ликова у Великићевом роману, у коме се још узгредно помињу и други славни аутори који су у неком периоду свога живота боравили у овом граду, попут Цанкара

⁶ Dragan Velikić, *Via Pula*, Beograd: Rad, 1988, str. 113.

и Стендала.⁷ Џојс се, међутим, у роману појављује на више места, тематизује се његово приспеће у овај град, заједно са Нором, и путања која води „од Даблина преко Цириха и Трста у Пулу”⁸, као и његова професура у пулској испостави школе Берлиц. Будући да истарски град подједнако постоји и у стварности и у сновима, и да у роману синхроно егзистирају сви историјски периоди овог града, ирски писац се први пут у роману јавља баш у сну главног јунака: „У замућеној слици коју ће изнети из сна у сивило јутра, беше лик човека са шеширом: танак нос натакнут на црне брчиће и два ситна ока у дну дебелих стаклених наочара”.⁹

Џојс се у роман уводи дискретно и поступно, најпре без директног именовања, већ, како смо видели, само описом његовог препознатљивог изгледа. У наредном случају пишчева утвара се јавља Гашпаринију док борави на пулском Кастелу, и на овом месту се чувени Ирац именује онако како су га звали мештани овог града:

Оштар звук корака по шљунку скренуо је Брунов поглед међу рушевине римског позоришта где је угледао мршавог човека са наочарима округлих металних рамова.

Антонио, шапнуо је дрхтавим гласом Бруно.

Зоис, ја сам Зоис, рече непознати и истоци се на камену.¹⁰

Ма колико дискретно и краткотрајно присуство Џојсово било у Пули, у роману нам се његовим појављивањем међу рушевинама сугерише да је овај писац оставио отиске у богатом културном пејзажу града. Сенка књижевника прати Гашпаринија на различитим градским локацијама, на којима је скоро век раније и сам боравио, па тако „оштри кораци кратковидог песника који је једне далеке зиме журно улазио у зграду школе Berlitz на Port augei још увек одјекују под Сергијевим славолуком”.¹¹

⁷ У једном каснијем аутопоетичком тексту насталом 2005. године Великић ће написати да је књигу о Пули првобитно био замислио као збирку прича о уметницима „од Дантеа, Микеланђела и Казанове, до Стендала, Цанкара и Џојса”, који су неко време боравили у Пули (Dragan Velikić, „Mogućnosti autoportreta”, *O piscima i gradovima*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2010, str. 12).

⁸ Velikić, nav. delo, str. 141.

⁹ Isto, str. 18.

¹⁰ Isto, str. 31–32.

¹¹ Isto, str. 123.

Док се у сомнамбулним визијама Бруна Гашпаринија појављују само обриси лика аутора *Уликса*, у приповедањима Карла Кустера повремено искрсава већ реални пулски живот брачног пара Џојс, које је отац Карла Кустера и лично упознао:

Имао је пријатан глас, каже Карло. Посећивао је увече са мојим оцем Народни дом где су залазили и официри. Понекад је свирао на гитари. Ђаци школе Berlitz звали су га Зоис. Бележио је у свешцици словенска имена. Можда је зато осумњичен као шпијун. Једног мартовског дана 1905. године добио је налог од пулске полиције да у року од двадесет четири часа напусти град. Протеран је и Францини. Мој отац је ускоро пензионисан.¹²

О Џојсовом односу према Пули и личностима које је у овом граду срео још више сазнајемо у четвртом делу романа који носи наслов „Сибирија” и који је, заправо, рукопис Луке Антонијевића, још једног Гашпаринијевог пацијента чији је отац приспео у Пулу након Другог светског рата из свог шумадијског завичаја. Однос писца према граду у коме ће провести неколико месеци негативан је и сродан са оним који је имао и Антонијевићев отац – место на периферији Хабзбуршке монархије га од првог тренутка спутава, „досада забораваљеног града преплављује га онеспокојавајућим мирисом јужине [...] Од првог часа када је са палубе вапорета угледао пулску риву, предосетио је да долази у поморску Сибирију”.¹³

У овом одељку романа Великић ће нешто исцрпније увести и друге личности познате из Џојсове пулске и тршћанске биографије, попут Алесандра Францинија, али и Амалије Глобочник, „те чудесне меланхоличне Андрогене како ју је називао у писмима Станиславу”.¹⁴ Она је посебно занимљива, пошто писац инсинуира постојање одређених међусобних симпатија, које се доказују Амалијиним преласком из Пуле у Трст одмах за брачним паром Џојс:

Меланхолична Андрогена прати га као сенка и у Трсту, да би пола века касније у свом загребачком стану будила дане проведене у

¹² Isto, str. 57–58.

¹³ Isto, str. 141–142.

¹⁴ Isto, str. 124.

пулској школи Berlitz и чудним алузијама градила тајну о песнику који је веровао да има нешто у себи што се допада женама.¹⁵

У њеном случају Великић гради узбудљив епизодни лик свог романа на основу „мрвица” које се могу наћи у стварној Џојсовој биографији.¹⁶

Поред тога што је Џојс оставио своје трагове у истарском граду, Великић у роману инсистира да се нужно у делу ирског писца налазе и отисци града Пуле, као и његовог боравка у њему. И заиста у овом роману посреди је и „фасцинација питањем 'како се Џојс сећа Пуле', али и како се то сећање (ауто)реципира”.¹⁷ Према аутору *Via Пуле* трагови приморског града и времена у њему проведеног налазе се у детаљима који су уткани у Џојсов опус. Један такав пулски подстицај, према Великићевој имагинацији, обликовао је и омиљено јело Леополда Блума:

Песник ћути и врхом језика топи мрвице козјег сира слепљене на непцима. Сачуваће их и понудити своје јунаку у облику ситних

¹⁵ Isto, str. 124.

¹⁶ Амалију Глобочник, Францинијеву помоћницу у пулској филијали школе Берлиц, помињу само исцрпнији Џојсови биографи, попут Ричарда Елмана (Richard Ellmann) који јој у својој славној волуминозној пишевој биографији, први пут објављеној 1959. године, посвећује неколико редова. За потребе његове биографије Станислав Шимић је и интервјуисао Амалију Глобочник, која је док је Елман писао своју књигу још увек живела у Загребу. Захваљујући том сведочанству госпођа Глобочник је постала један од извора за живот брачног пара Џојс у Пули, сведочећи о њиховом лошем материјалном стању које ју је дирало (в. Richard Ellmann, *James Joyce, New and Revised Edition*, New York, Oxford, Toronto: Oxford University Press, 1982, 187–188). Ову жену помиње и на три места Џојс у својој преписци. У писму брату Станиславу од 28. децембра 1904, које Великић цитира у роману и које му служи као главни извор, поред помињања породичних одлазака код ње на седељке, Џојс је назива и „меланхоличном Андрогеном”, која се према њему опходи веома осећајно. Према писцу узрок таквог опхођења је што у њему постоји нешто што се допада женама. У другом писму брату само је узгредно помиње као део друштва које је ишло на излет на Брионе, док у писму Нори он упућује своју жену да се обрати Амалији Глобочник, коју назива „дмиздравом” или „шмрцавом” (snivelling), да јој покаже како да направи кафу (в. *Letters of James Joyce*, volume II, edited by Richard Ellmann, London: Faber & Faber, 1966, p. 75, 79, 252).

¹⁷ Мина Ђурић, *Модернизација српске прозе 20. века у односу на стваралачку рецепцију књижевности дела Џејмса Џојса*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет, 2017, стр. 443.

жућкастих кристала урина, у укусним прженим свињским бубрезима.¹⁸

Ова алузија на *Уликс* и Блума упућује нас на то да је Великић у обликовању Џојсове личности користио и одређене скривене цитате, не само из његове преписке, већ и из његових фикционалних остварења. Таквим алузијама роман *Via Pula* проткан је на неколико места, а Џојсова жудња према Нори обликована је кроз Џојсова чувена писма, чији трагови се у Великићевом тексту такође могу назрети.

Роман *Via Pula* представља ембрион Великићеве литературе, и сем што оцртава њене просторне координате, у чијем средишту се налази највећи истарски град, у себи садржи и бројне личности, мотиве и замјетке многих прича којима ће се овај аутор враћати и развијати их наредних деценија у својим каснијим романима. У првом пишевом роману се, на пример, на пар места појављује име Виктора Домашевског чија ће повест бити у фокусу Великићевог романа *Досије Домашевски* објављеног скоро две деценије касније.

Као и Домашевски, и књижевни лик Џејмса Џојса наставља да живи у Великићевој прози. У наредном његовом роману *Асипрајан* (1991) поново имамо неколико алузија на славног ирског писца, али прича о пулским (и тршћанским) данима брачног пара Џојс бива развијена и детаљно исприповедана у Великићевом четвртном роману *Северни зиг* (1995), постајући једна од две његове средишње наративне нити. Колика је Џојсова улога у овом роману сведочи и то што је једна од две ствари из романа по којима је он добио име и лучка станица „Норт Вол”, која се на више места помиње у књизи, и из које су се Џејмс и Нора отиснули на своје европско путовање.

Ипак, уколико је Џојс у првом роману Великићу био значајан и интересантан пре свега као житељ Пуле, у *Северном зигу*, чија радња се такође, карактеристично за Великића, одвија између Медитерана и Средње Европе, акцентована је његова судбина добровољног емигранта. Наиме, овај роман приповеда о неколико генерација миграната са кључном идејом да се судбине трансгенерацијски понављају. Главни јунаци савремене приче, која чини други носећи наративни стуб романа јесу Олга и Андреј, брачни пар, који уочиште од тур-

¹⁸ Velikić, nav. delo, str. 124.

булентних збивања у бившој Југославији и њиховом дотадашњем дому Београду проналази, као и многи други са ових простора, у Бечу. За разлику од Андреја који се труди да у аустријској престоници поново изгради своју лекарску каријеру и сигурним путем корача ка будућности успешног и ситуираног зубног лекара, Олга осцилира између некадашњег и садашњег живота, неостварене научне каријере и библиотекарске професије у отаџбини и часова немачког језика и неизвесности коју нови живот и нова средина доносе. Њена тачка ослонаца у животним менама, које су се последњих година убрзале, јесу њени најдражи писци, којима се и у тим измењеним околностима враћа: Песоа, Кавафи и Џојс. Ирском писцу је био посвећен и Олгин магистарски рад „на тему димензије времена у Џојсовом роману *Уликс*”.¹⁹

Управо ова Олгина љубав ка књижевности, и посебно ка аутору *Даблинаца*, постаје мост ка другој наративној линији романа, смештеној на почетак двадесетог века. Судбина ирског писца и његове породице служи Великићу да продуби, средином деведесетих година, а очигледно и још увек, више него актуелну причу о новој емиграцији. Поред ове две у роман је уткано још неколико споредних изгнаничких прича, попут оне о Олгином ујаку Павлу, који се из Југославије склонио након Другог светског рата пред најездом новог друштвеног уређења, које допуњавају његово ткиво и претварају га у праву мапу луталаштва. Избеглиштво у визији која се даје у *Северном зиду* постаје константа и обележје двадесетог века, нека врста приче коју у овој епохи проживљава свака генерација.

У роману у коме је лајтмотив реченица „судбине се понављају, као што се имена понављају”,²⁰ паралелне приче са почетка и краја века наглашено добијају на сличности. Као и Олга, и ирски писац се често налази у међупростору између завичаја који је напустио и новог окружења. У призорима и пејзажима Пуле, а касније и Трста, он препознаје даблинске и уопште ирске просторе које је заувек оставио за собом. Ти простори у које је пристигао остављају дубок утисак у њему, али и у његовим остварењима, па је „кратко-

¹⁹ Dragan Velikić, *Severni zid*, Beograd: Laguna, 2013, str. 46.

²⁰ Isto, str. 56.

види Даблинац у својим каснијим оживљавањима дубоког призора детињства претопио кејеве Лифија са обалама Валкана и Стоје”.²¹ Такође, и Олга и Нора са доласком у нову средину остају у другом стању, па су оба пара у ишчекивању породичних проширења. Преласком у Трст Нора рађа најпре Џорџа, а касније и Луцију, док се роман завршава рођењем Олгиног и Андрејевог сина, који по угледу на мајчиног ујака добија име Павле.

Утеху услед одвојености од завичаја и живота између две обале и Олга и Џојс траже у књижевности, само за разлику од Олге која је пре свега читатељка, иако и она повремено машта о писању, ирски аутор се посвећује стваралаштву радећи најпре на *Јунаку Стивену*, а затим и на *Даблинцима*: „Спас је налазио у бекству, у речима које су навирале као плъусак. Сабијен у простору малене пролазне собе, где је испружен на кревету ноћу писао, а дању се одмарао и суочавао са баналностима [...]”.²²

Поред судбина које се понављају, кроз историју се сусрећемо и са идентичним ликовима, па Олга црте лица и оквир наочара сличне Џојсовим наилази и код отправника возова који је испраћа на Келебији док напушта Србију, као и на лицу свог ујака емигранта. Сличан лик имају и друга два њена најдража писца Кавафи и Песоа. Поред саме Олге која је савремена Џојсова двојница, и млади београдски сликар Борис, који се најпре нашао у Бечу, а затим и на рогу Африке, у Кејптауну, један је од његових ововремених парњака.

У *Северном зиду* се, исто као и у књизи *Via Pula*, подвлачи да су многе Џојсове теме, ликови и мотиви своје порекло или иницијалне подстицаје имали на јадранским обалама. Рецимо, идеја за лик Леополда Блума приметна се током пишчевих сусрета са тршћанским Јеврејима. Међутим, за разлику од првог романа, у *Северном зиду* се много детаљније обрађују Џојсова пулска и тршћанска биографија. Њоме промичу и бројне личности познате још из *Via Пуле*, попут Алесандра Францинија и Амалије Глобочник, али и многи други, као што су брат Станислав који се породици придружује у Трсту, и Еторе Шмиц, односно Итало Звево, још један од писаца које Великић уводи

²¹ Isto, str. 127.

²² Isto, str. 158.

у свој роман.²³ Међу историјским личностима у роману се појављује и Миклош Хорти, потоњи мађарски диктатор. Такође, око Џојса Великић уводи и нове фикционалне ликове, попут Марте Копеанс, која у овом роману преузима улогу коју је у *Via Пули* имала Амалија Глобчичник. Иако између ове супруге морнаричког официра који похађа школу Берлиц и ирског писца постоји обострана привлачност, не долази до љубавног сусрета, већ се он одлаже „за стотину година”, односно за неке личности које ће крајем двадесетог века играти исте улоге које су њих двоје играли на његовом почетку.

Већ је запажено да је „присуство Џејмса Џојса у опусу Драгана Великића углавном тематско-мотивског карактера” и да најчешће изостаје дијалог са књижевним поступцима ирског писца.²⁴ Сродност у књижевној имагинацији два аутора најпре би се могла тражити у намери да се за јунака романа узме град, на шта такође и М. Ђурић указује. Па тако ако је у Џојсовом случају „прави протагониста његовог најзначајнијег дела сам град”,²⁵ код Великића се као најзначајнији протагониста у његовом првом роману може видети град Пула, у случају *Асџрајана* је то Београд, док би у *Северном зиду* то био Беч, кроз који Олга, попут најпознатијег Џојсовог јунака, неуморно крстари.

Ова несасгласност навела је Мину Ђурић и да се запита „има ли у Великићу заиста Џојса”²⁶, будући да и Великићево романсирање пишчеве биографије понекад делује као литераризовани „Џојс за

²³ Значајан извор који је Великић користио за Џојсову тршћанску животну епизоду, а посебно за његов однос са Звеом јесте текст Џојсовог брата Станислава, „Сусрет Звева и Џојса”, који представља предавање које је он одржао 1955. на тршћанском универзитету. Занимљиво је да је овај текст на српски превео баш Великић. Текст је објављен у оквиру темата „Досије: Звево и Џојс” у *Пољима* 1990. За овај темат он је написао и текст „Итали Звево – биограф Еторе Шмица”, који се такође користи подацима које износи Џојсов брат. Што се тиче романа *Северни зид*, у њега је из Станислављевог предавања директно преузета епизода сусрета Џојса и Тршћанина Видаковића, преводиоца са норвешког и председника *Минерве*.

²⁴ Мина Ђурић, нав. дело, стр. 448.

²⁵ Stanislav Džojš, „Susret Zveva i Džojša”, *Polja*, br. 381, god. XXXVI, nov. 1990, str. 426.

²⁶ Исто, стр. 442.

почетнике”.²⁷ Такав утисак посебно остављају делови текста у којима писац само наводи неке опште познате моменте Џојсове биографије или епизоде које без значајније надоградње преузима из неког документарног текста, као у случају података о Михаилу Видаковићу, који се инкорпорирају у роман након пуког преузимања из предавања Станислава Џојса.

И поред ових слабости Џојсова биографија заузима значајно место у уметничком свету Драгана Великића, будући да он у њој види егземпларну уметничку судбину у двадесетом веку, која стоји као комплементарна са другим сличним унутар његовог опуса. Такође, поред тога могло би се рећи да присуство овог писца сигнализира „упућеност на светске токове у савременој литератури” и „подразумева одређено образовање, бољу информисаност”.²⁸

ФИГУРА ПОПУЛАРНЕ КУЛТУРЕ

Ако је Великића Џојс интересовао пре свега као личност у којој је аутор препознавао парадигматичну судбину двадесетовековног уметника, у прози Миленка Пајића (1950–2015) аутор *Уликса* се појавио на један специфичнији, али за крај двадесетог века можда још карактеристичнији начин.

У српској књижевности Миленко Пајић се, као и Великић, јавио осамдесетих година у кругу „младе српске прозе”. Међутим, док се кретање аутора *Руској њрозора* на мапи наше литературе може схватити као пут са руба генерацијских токова ка самом средишту савремене прозе, које је и званично верификовано двома НИН-овим наградама, Пајићев стваралачки пут био је знатно другачији. Он је, вероватно као нико други из своје генерације, остао веран поетичким опредељењима српске постмодерне прозе осамдесетих година, посебно оног њеног крила које је било блиско неоавангардним струјањима као и „стерновском моделу ’лудичке књижевности’”.²⁹ Како је и сам написао у свом последњем делу „Идем даље држећи се својих мотива

²⁷ Исто, стр. 448.

²⁸ Dragan Velikić, „U razlici je suština pisma”, *Književna kritika*, 1–2/1987, str. 146.

²⁹ Milivoj Srebro, nav. дело, стр. 9.

(који нису за јавност), омиљених наративних стратегија, приватних игрица и приповедачких стандарда оверених још у доба 'младе српске прозе'".³⁰

Током читаве своје књижевне каријере Пајић је публиковао књиге које су биле различите врсте експеримената. Он се својим делима најпре „представља као писац којем је више стало до не-престаног истраживања разноликих могућности приповедања него до успостављања неке стабилне, једном освојене, па заувек примењиване наративне стратегије”.³¹ Овом својом сталном тежњом ка иновацији и концепту Пајић је остао на маргини критичарске пажње, само повремено долазећи у фокус књижевне јавности.

Поред позне књиге *Имам причу за тебе* (2009) за коју је добио Андрићеву награду, највећу пажњу критике привукла је друга по реду, већ помињана, Пајићева књига *Нове биографије* (1987). У њој у низ знаменитих стваралачких личности Пајић уврштаје и Мерилин Монро, која је култни статус стекла као неизоставни део савремене популарне културе. Више од деценије након књиге *Нове биографије*, Пајић се вратио лику америчке глумице, и објавио књигу *Мерилин чииа Уликса* (1998). У овој необичној и непретенциозној књизи³², која истовремено представља и прави фото-албум најпознатијих портрета америчке филмске иконе, поред насловне јунакиње појављују се и бројне друге значајне фигуре америчке јавне сцене двадесетог века попут Артура Милера (Arthur Miller), Хауарда Хокса (Howard Hawks), Карла Сандберга (Carl Sandburg) и Сола Белоуа (Saul Bellow). У интеракцији насловне јунакиње и ових других славних личности у низу прилично самосталних поглавља Пајић креира још једну „нову” апокрифну биографију. Мерилин Монро је Венера 20. века, коју савремени Пигмалион у лику Хауарда Хокса обликује према потребама тржишта и филмске индустрије.

³⁰ Миленко Пајић, *Очевина*, Београд: Службени гласник, 2013, стр. 517.

³¹ Михајло Пантић, *Александријски синдром 2*, Београд: СКЗ, 1994, стр. 200.

³² Можда баш због ове необавезности првог издања, која је и одредила његову рецепцију, Пајић је 2004. решио да објави проширену верзију своје књиге о Мерилин Монро под насловом *Мерилин – вечији симбол стираси* претварајући је другачијом визуелном опремом у „филмски роман”.

Будући да је књига, како смо већ поменули, истовремено и албум познатих портрета Мерилин Монро, није неочекивано да је и насловљена према једној славној фотографији. У питању је, наравно, чувено остварење Ив Арнолд (Eve Arnold) из 1955. године на којој Мерилин на игралишту чита и/или позира са Џојсовим *Уликсом*, и која се такође нашла унутар Пајићеве књиге. Избор да се баш овом фотографијом наслови читава књига није случајан, јер се њена поглавља у доброј мери поигравају односом Мерилин Монро према књижевности.

Везе између Мерилин и литературе које се у књизи испредају јесу разнолике. Друго поглавље књиге, „Сребрна магла”, доноси преписку између Сандберга и глумице, у којој се налазе и његови стихови које је она преиначавала и допуњавала. Четврти одељак, „Госпођица Сара Нула”, бави се односом Мерилин и њеног трећег супруга Артура Милера и испитује могућност њеног утицаја на књижевно дело и ликове свог мужа, пре свега на драму *После њага*, коју је славни драматург писао непосредно након развода од глумице и њене преране смрти.

У средишту књиге је поглавље по коме је цела књига и добила наслов „Мерилин чита *Уликса*” које је састављено од записа саме Мерилин Монро „Из Црвене свеске”. Један од ових записа носи назив „Мерилин као Грушењка” и представља уживљавање глумице у лик чувене јунакиње Достојевског.

Последња три дела овог поглавља дотичу се директно Џојса. Из оног које се тиче утисака који је на Мерилин оставио Џојсов роман заправо је, према белешци аутора на крају, и проистекла читава књига.³³ Ова најпре прича, а касније и део у књизи, заправо је покушај да се да одговор на једно од познатих питања и контроверзи савремене популарне културе чији је и Џејмс Џојс постао неизоставни део.³⁴

³³ На том месту Пајић се захваљује својој уредници Весни Пешић која је прочитала причу „Мерилин чита *Уликса*” и пожелела да од те приче, 35 година после смрти Мерилин Монро, настане књига” (Миленко Пајић, *Мерилин чииа Уликса*, Београд: Пешић и синови, 1998, стр. 184).

³⁴ Да су Џојс и његово најславније дело одавно постали и део савремене популарне културе сведочи и Блумсдеј, празник који се прославља сваког 16. јуна, датума када се одвија радња у *Уликсу*. На тај начин Леополд Блум и сам писац Џејмс Џојс улазе у животе и оних људи који никада нису ни отворили неку од његових књига.

Наиме, фотографија Мерилин Монро са чувеним романом одувек је производила питање да ли је она књигу заиста читала или је са њом позирала због фотографисања. Представа на слици је неретко изазивала утисак одређене несразмерности, сусрећемо се са „наизглед бизарном комбинацијом секс богиње која чита најизазовнији модернистички текст”.³⁵ Девојка која се прославила на Плејбојевој дуплерици није особа од које бисмо очекивали да разуме роман који је на гласу као сложен и читалачки веома захтеван.

Према сведочанству творца фотографије, познате фотографкиње Ив Арнолд која је у више наврата сарађивала са глумицом, Мерилин је заиста ову књигу и читала у тренутку када је она направила серију фотографија на игралишту. Према податку који у своме познатом тексту о овој фотографији наводи знаменити џојсолог Ричард Браун (Richard Brown) „Арнолд је експлицитно изјавила да је Мерлин Монро носила књигу са њом, и отворила је док је чекала фотографа да припреми камеру”.³⁶ Уколико је веровати овом сведочанству, а нема разлога за супротно, онда Мерилин Монро и није била оно за шта ју је публика углавном сматрала, односно само лепо лице и тело. Али, ако је читала Џојса, какав је утисак он на њу могао оставити? Како је једна лепотица разумевала писца који је збуњивао и многа славна критичарска пера и који се у данашњој јавности перципира као синоним за тешког писца? Браун је охрабривао критичаре да „замисле шта ми све можемо урадити са Мерилин као читаоцем *Уликса*”.³⁷

Поред бројних критичара и Миленко Пајић је пробао својом прозом да одгонетне одговор на питање које опстојава у савременој популарној култури, и тематизовао је славну фотографију која је

³⁵ Griselda Pollock, „Three Reflections on Eve Arnold’s Photograph of Marilyn Monroe Reading Ulysses”, *Journal of Visual Culture*, Volume 15, Issue 2, 2016, p. 203. (превод је наш)

³⁶ Richard Brown, „Marilyn Monroe Reading Ulysses: Goddess or Post-Cultural Cyborg?”, *Joyce and Popular Culture*, ed. R. B. Kershner, Miami: University of Florida Press, 1996, p. 174. (превод је наш)

³⁷ Isto, p. 179. (превод је наш)

постала њен неизоставни део.³⁸ У Пајићевој имагинији сусрет Мерилин Монро са текстом *Уликса* изазивао је противречна осећања и различите утиске, од којих је можда најкарактеристичније било зачуђеност над текстом који је пркосио претходним читалачким искуствима многих и које се код Мерилин испољавало кроз стално померање њених обрва док је читала:

Током читања ове књижурице (зар је и то роман?), набавила сам издање из 1952. године, у једном тому, тешко као ђуле, али сам га упорно вукла са собом чак до Лондона, моје су се обрве сваки час пеле на врх чела. Обрве: горе-доле, па опет и опет.³⁹

Док је читала, Мерилин је правила и различите изводе из романа, додајући своје коментаре уз њих, да би успела да проникне у смисао текста:

На страни 465 овај ирски шерет помиње ФЕМИНОПОЛИС и таман кад помислим да долази нешто што ће ме занимати, он наставља: „Феминополис разголићен, у белој прохладној тишини и у раскоши пуној блуда.” Ако је мислио на Даблин, нека му служи на част. Али ја тако не замишљам град којим владају жене, а-не! (Обрва горе! Горе, горе!).⁴⁰

Завршетак читања књиге доноси на концу неку врсту измирења глумице са романом са којим се у својој читалачкој авантури рвала. Чуђење уступа место разумевању прочитаног, обрве које су током читавог процеса играле, смирују се:

Док сам је читала и теглила свуда са собом, она ме је иритирала, нервирала, подбадала, изводила из такта, терала да побесним и да је одбацам... А, сада, ипак наилазим разумевања, налазим да је

³⁸ Да између високе и популарне културе постоји стално кретање и размена сведочи и случај поменуте фотографије, која се на неки начин из популарне пренела и у високу културу, постајући како предмет више научних текстова, тако постајући и једна од честих илустрација на савременим научним издањима која се тичу Џојса. Нпр. књиге *James Joyce* Ричарда Брауна, из едиције *Modern Novelists* из 1992. у издању Macmillan-а, и *James Joyce. A Critical Guide* Ли Спинкса (Lee Spinks) у издању Edinburgh University Press-а из 2009. године, на корицама имају чувену фотографију.

³⁹ Миленко Пајић, нав. дело, стр. 75.

⁴⁰ Исто, стр. 76–77.

једна жена, као друга половина јабуке, као одраз у огледалу (да ли се овако може рећи?) Они су житељи Пакла, њихова адреса је XX век! Лутају, жељни љубави, разумем их... О, обрве моје, моји живи “?!”, спустите се с врха, са пола, не мичите се више! Ох, како је тешко изборити се с овом књигом, а још теже опростити се, отрести се, раздвојити се од ње!...⁴¹

Последње странице романа и на Мерилин, као уосталом и на већину других Џојсових читалаца, остављају снажан утисак: „Занета сам садржајем последњих страница овог чувеног ’авангардног, херметичног и енигматичког романа’”.⁴² Отуда није ни чудно што се између овог завршног читалачког утиска Мерилин Монро и оног који носи наслов „Мерилин чита *Уликса*” налази одељак „Мерилин као Моли Блум” у коме је Пајић пастиширао најславнији део *Уликса* и чувени ток свести Блумове супруге. Ни ово не може бити случајно, будући да је Мерилин последње поглавље и читала док ју је Арнолд фотографисала:

У оно време био је леп човек трудио се да личи на лорда Бајрона рекла сам да то волим иако је био превише леп за мушкарца и он је то и учинио уочи наше веридбе иако јој то није било право онога дана пуцала сам од смеха и никако нисам успевала да се смирим јер су ми поиспадале све укоснице једна за другом из пребујне косе коју сам имала увек си тако добре воље рекла је јер није успевала да сакрије свој јед пошто сам јој свашта причала о томе шта се све догађало [...]⁴³

Писац у овом одељку сажима на неколико страна оно што се у *Улику* простира на више десетина њих. Можда би одељак био ефектнији да је Пајић на начин Моли Блум исприповедао догађаје и аутентичне мисли Мерилин Монро, међутим он се одлучио да сажме сам Молин монолог, задржавајући нека карактеристична места из њега, попут момента када ју је Блум запросио, као и чувени завршетак:

⁴¹ Исто, стр. 80.

⁴² Исто, стр. 86.

⁴³ Исто, стр. 81.

[...] и на све оне чудновате улицице и ружичасте и плаве и жуте кућице и на цветњаке и јасмин и гераније и кактусе Гибралтара у данима мога девојаштва када још бејаш планински цвет да када сам цвет носила у коси као што су то вазда чиниле оне андалузијске девојке или да се закитим црвеним да и како ме увек љубио испод маварског зида и тада помислих он или неко други своди се на исто те му дадох знак да ме још једанпут упита хоћу ли рећи да рећи да мој планински цвете и прво га обгрлих рукама и повукох доле к себи да би осетио моје мирисне груди а срце му је ударало као лудо и да рекох да хоћу Да.⁴⁴

УЛИКС КАО ПАРАДИГМА ВЕЛИКОГ МОДЕРНОГ РОМАНА

Након анализираних књиге Пајић се Џојса дотакао и у свом најобимнијем и најамбициознијем књижевном остварењу, роману *Очевина* (2013), који би се могао посматрати и као синтеза и сума његових књижевних напора. Оставши веран експерименту, концепту и метапоетичкој оријентацији, Пајић у средиште свог романа ставља један жанр – жанр писма. Особине ове литерарне форме аутор у роману и експлицитно разматра и настоји да дефинише. Будући да је преписка, како се чини, књижевна врста која припада прошлости, Пајић овај роман у његовом највећем делу креира као музеј или архив. Тако први део „Музеј изгубљених писама” у себи садржи одломке из тринаест различитих преписки. Представљена колекција доноси различите типове епистола карактеристичних за епоху СФРЈ (писма из затвора, односно са Голог отока, писма са радне акције, писма из војске, љубавна преписка итд.).

Међу кореспондентима у роману налазе се обичне и непознате особе из епохе, чланови приповедача/приређиваче/породице, али и Пајићеве омиљене познате фигуре из света књижевности и уметности. У роману се налазе „мало писмо” Едуарда Сама, Шејкина писма Ољи Ивањици, Андрићева прича „Писмо из 1920”, Кафкина писма оцу, писма Бранка Миљковића из последњих дана, као и део

⁴⁴ Исто, стр. 85.

Џојсових писама Нори. Ове преписке славних људи, било да су у питању књижевни ликови попут Е. С.-а, било да се ради о познатим уметницима, Пајић је градио коришћењем бројних цитата и одломака из знаменитих текстова.

И у случају Џојсових писама супрузи аутор *Очевине* поступа идентично, користећи делове преписке између 1909. и 1912, и сасвим конкретна датирана писма, која допуњава, сажима и коментарише. Писма која се доносе су према првом коментару приређивача: „Филм једне љубави, наличје сећања; одмотава се успорено, унатраг, наопако, с краја на почетку; ово је сажета и прочишћена верзија.”⁴⁵

Будући да се ради, како је наведено, о сажетој верзији, бројна писма су у роману видно скраћена у односу на њихову оригиналну варијанту. Рецимо, Џојсово писмо датирано на 21. август 1912, које се у роману наводи друго по реду, јесте у односу на оригинал сведено на своју трећину – изостављене су бројне појединости, попут оних о могућим трошковима штампања књиге, које вероватно данашњем читаоцу не би биле превише интересантне. Ипак, нека писма су и знатно проширена и садржајно продубљена, попут следећег, од 12. јула 1912, у коме Џојс пише супрузи, која му се неколико дана није јављала, о свом лошем расположењу и несаницама. У Пајићевом роману лоше стање и узнемиреност аутора писма додатно се појачавају и образлажу:

Драга Норо,

Пошто си ме пет дана оставила без иједне вести, шестог дана стиже дописница на којој си нашкрабала свој потпис, уз неколико других. Ни речи о Даблину, ни речи о местима на којима смо се сретали и која садрже толике наше драге успомене?!... Откако си отпутовала, непрестано се налазим у неком тупом расположењу. А уз то сам напрасит, љутит и спреман на свађу. (Само што немам с ким ни да се честито посвађам. Да си ми ти ближе, да си овде, нашао бих начина да те казним. Нисам сигуран да ли би то на шта циљам била права казна за тебе?) Није ми добро, није ми право... Не могу ни да спавам, ни да мислим. Од лоших мисли бежим у сан.

⁴⁵ Миленко Пајић, *Очевина*, Београд: Службени гласник, 2013, стр. 283.

У сну ме чекају кошмари. Од њих немам куда сем у лудило?!... Моје тело је цак пун болова; врећа ускомешаних органа и удова; сви ти удови узалуд траже своје место и не умеју да начине складну целину. Хвата ме паника кад је неопходно да погледам доле, низ себе. Дрхтим од страха: шта ћу угледати, шта се тамо доле догађа?! Чујем тандркање сељачке двоколице? Затим шкрипу протеза РВИ? Потом звецкање пенија у просјачком тањиру...[...] Болдовани су делови текста које је Пајић додао Џојсовом писму.)⁴⁶

Као и у многим другим случајевима током своје књижевне каријере, Пајић се и овде више него слободно поиграва туђим, од раније постојећим књижевним текстовима. Ипак, оно што можда и највише упада у очи у одељку *Очевине* са епистолама ирског писца јесте изостанак њихових опсцених делова, онога по чему су она, барем код шире публике, можда и највише на гласу. Веома упадљиво писмо од 20. децембра 1909. у Пајићевој верзији изоставља читав познати први део, у коме Џојс машта о својој жени како мастурбира док обавља физиолошке радње. Доноси се само његов други део где се преносе информације о отварању биоскопа и друге свакодневне тривијалности.

Опсцености је Пајић оставио за друго поглавље романа које се тиче Џојса, и које се налази у другом делу књиге који носи наслов „Сазвежђе малих романа”, и који је састављен од сегмената која кореспондирају са препискама датим у првом делу и на неки начин их објашњавају, представљајући својеврсну коду преписке. Текст из овог дела који се односи на Џојса и Нору носи наслов „Она више није девица”. У случају овог поглавља заправо се ради о једном ранијем Пајићевом колажу насталом 1989. године од, између осталог, текста у загребачком часопису *Стиари*, који је доносио одломке из познате биографије Норе Барнакл из пера Бренде Медокс (Brenda Madocx)⁴⁷ која „руши мит о генијалном књижевнику који се везао за

⁴⁶ Исто, стр. 285.

⁴⁷ Ради се о књизи *Nora: A Biography of Nora Joyce*, први пут објављеној 1988. године, која је у неким каснијим издањима насловљена и као *Nora: The Real Life of Molly Bloom*.

неписмену собарицу, а успоставља нове паралеле између његовог дела и приватног живота”.⁴⁸ Репродукцију колажа Пајић преноси и у овај роман, а уз њега прилаже и неке од најопсценијих одломака из *Писама Нори*, на тај начин желећи вероватно да стави акценат на други део романа у коме се питања која се покрећу у његовом првом делу разрешавају.

Овај Пајићев акценат на Нору у поглављу „Она више није девица” занимљив је, јер се она такође може поредити са Мерилин Монро по честој потцењености која се у јавном мњењу за њу везује. Она се врло дуго перципирала као необразована супруга генијалног писца. Као што фотографија Мерилин са *Улиksom* сигнализира да постоји и њена друга страна, тако и знаменита биографија Џојсове супруге, која је инспирисала Пајића да направи колаж, открива непознате детаље о овој жени.

У *Очевини*, као што је то било раније код Великића, Пајић Џојса и Нору претвара и у књижевне ликове, али поред тога, он се обилато користи, као и у делу *Мерилин чииа Уликса*, и Џојсовим текстовима са којима се слободно поиграва, остајући веран својој препознатљивој поетици. Није безначајно да су текстови којима се поиграва у оба случаја они који су имали широку резонанцу у популарној култури. Ипак, у случају *Очевине*, можда је од ове „употребе” Џојсове преписке значајније то што се као један од Пајићевих књижевних очева препознаје и ирски писац. Његов *Уликс* свакако је део књижевног наслеђа које и он баштини. Обиман енциклопедијски и експериментални роман као што је *Очевина* који у себе укључује различите жанрове, различите врсте текстова, сам Пајић сматрао је да је први у овом роману активирао Font Color, односно публикувао слова у различитим бојама⁴⁹; бројне различите уметничке форме, свакако међу својим претходницима има и *Уликс*. Уосталом, писма о којима смо говорили приповедач романа чита и прелистава баш у тренуцима своје свакодневне дневне рутине, док путује на посао, и када се са њега враћа возом кући, па се према речима самог писца.

⁴⁸ Миленко Пајић, нав. дело, стр. 459.

⁴⁹ Milenko Pajić, „Muzej izgubljenih pisama”, *Danas*, 27. 12. 2013. (intervju)

Роман [се зато] може читати као да је све дешавање у њему, цела радња, стала у само један једини дан, од јутра до вечери (као у *Уликсу*). (истакао М. А.) Одлазак и повратак се мешају, поистовећују. Дан личи на круг. А ако се правим садржајем испуни само један дан, онда је могуће осмишљен и цео живот.⁵⁰

Не случајно, Пајић је као узор овој једнодневном радњи истакао славни Џојсов текст. Као што је Блум Одисеј двадесетог века, приповедач *Очевине* се самодекларише као Одисеј двадесет и првог:

Један дан округао је као цео живот. Ако првим садржајем испуниш један дан, испунио си цео Живот. Моја једнодневна одисеја приводи се крају. Ја сам инстант Одисеј 21. века. Луталица са сателитским снимком планете Земље у меморији, са интернет навођењем у мобилном телефону. Ахасфер који сваке ноћи спава у својој постели [...]. Пипнем се за браду и утврдим да је порасла као да се нисам бријао двадесет година (а заиста, и нисам). И помислим: *Пућујем љако дуго, дуго више од самог Одисеја, а нисам уручио сва љисма из ранца веће од оног у који љагодобранци сјакују љавни и љомоћни-сиљурносни љагодобран?! Шћавише, уместио да се мој љовар љисмоноше смањује, он је љочео да се увећава. Практично још нисам успео да се ослободим ни једног јединог љисма [...]* А ипак, нико још није чуо за овог Гласника. Нико. Не, Нико је Гласник. Нико долази с благим вестима.⁵¹

Као што је и Одисејево путовање имало одлазак и повратак, тако и приповедач *Очевине* одлази и враћа се, али све то, као и Лео-полд Блум, током само једног дана, у два смера возом, са картом која има ознаку „Aller/Retour”. Као и Блум и он се креће кроз свакодневне тривијалности.

Да је Пајић настојао да успостави везе између свог текста и Џојсовог ремек-дела сведочи и помињање *Уликса* на једном месту у роману, и то у вредносној констатацији. Наиме, у пасус првог Џојсовог писма које се наводи у *Очевини* од 22. августа 1912, приређивач додаје и један коментар посвећен Ирчевом роману:

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Миленко Пајић, *Очевина*, стр. 516–518.

Драга моја, далека Норо,

Данас сам био са Робертсом, разговарали смо о повезу књиге [Реч је о Џојсовој новој књизи, авангардном роману *Ulysses*, који је обележио светску књижевност 20. века. – Прим, прир.] итд. Тако да је зрачак наде искрснуо из облака. Рекао ми је да опет навратим сутра у дванаест.⁵²

Иако се у писму највероватније говори о *Даблинцима*, за које је поменуте године аутор тражио издавача, Пајић није одолео да искористи прилику и помене Џојсову најпознатију књигу до које му је највише стало и остави белешку о високом вредновању овог романа.

Век од објављивања Џојсовог *Уликса* скоро да је истовремено и век рецепције овог по многим и најзначајнијег англофоног прозног двадесетовековног прозног писца у нашој средини. Начини на које се његово присуство током претходног столећа манифестовало код нас мењали су се. За разлику од најзначајнијих српских модернистичких писаца, у луку од Растка Петровића до Данила Киша⁵³, који су инспиришући се Џојсом у српску литературу уводили приповедачке поступке и технике којима је овај велики писац долазио до највиших уметничких домета, и следили његова поетичка опредељења, чини се, на основу нашег нужно ограниченог истраживања, да су српски постмодерни аутори, почевши од девете деценије двадесетог века, овог аутора почели да посматрају као део већ познатог књижевног наслеђа, са чијим текстовима се могу, у поетичком духу постмодернизма, слободно поигравати. Њихова остварења такође сведоче да је Џојс, као и у многим другим срединама, и код нас постао препознатљива културна и популарна фигура чије појављивање представља одређени сигнал преко кога се обраћају и успостављају контакт са потенцијалним читаоцима. Ипак, појава романа *Очевина* Миленка Пајића, који иде у ред најамбициознијих, најобимнијих и најкомплекснијих остварења српске књижевности у овом веку, потврђује да Џојсов стваралачки експеримент са почетка двадесетог века и читав век касније може бити изазов књижевним ствараоцима.

⁵² Исто, стр. 283

⁵³ О рецепцији Џојса у српској двадесетовековној прози в. Мина Ђурић, нав. дело.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- BROWN Richard, „Marilyn Monroe Reading Ulysses: Goddess or Post-Cultural Cyborg?“, *Joyce and Popular Culture*, ed. R. B. Kershner, Miami: University of Florida Press, 1996, pp. 170–179.
- VELIKIĆ Dragan, „U 'razlici' je suština pisma“, *Književna kritika*, 1–2/1987, str. 145–147.
- VELIKIĆ Dragan, *Via Pula*, Beograd: Rad, 1988.
- VELIKIĆ Dragan, *O piscima i gradovima*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2010.
- VELIKIĆ Dragan, *Severni zid*, Beograd: Laguna, 2013.
- ЂУРИЋ Мина, *Модернизација српске прозе 20. века у односу на стваралачку рецепцију књижевних дела Џејмса Џојса*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет, 2017.
- ELLMANN Richard, *James Joyce, New and Revised Edition*, New York, Oxford, Toronto: Oxford University Press, 1982.
- ПАЈИЋ Миленко, *Мерилин чини Уликса*, Београд: Пешић и синови, 1998.
- ПАЈИЋ Миленко, *Очевина*, Београд: Службени гласник, 2013.
- РАЈИЋ Milenko, „Muzej izgubljenih pisama“, *Danas*, 27. 12. 2013. (intervju)
- PANTIĆ Mihajlo, *Aleksandrijski sindrom*, Beograd: Prosveta, 1987.
- ПАНТИЋ Михајло, *Александријски синдром 2*, Београд: СКЗ, 1994.
- POLLOCK Griselda, „Three Reflections on Eve Arnold's Photograph of Marilyn Monroe Reading Ulysses“, *Journal of Visual Culture*, Volume 15, Issue 2, 2016, pp. 203–232.
- SREBRO Milivoj, „Kunem se gospodo, gospodo, ja ne verujem“, *Književna kritika*, 1–2/1987, str. 7–11.
- Letters of James Joyce*, volume II, edited by Richard Ellmann, London: Faber & Faber, 1966.
- DŽOJS Stanislav, „Susret Zveva i Džojisa“, *Polja*, br. 381, god. XXXVI, nov. 1990, str. 424–427.

Marko Avramović

TWO ENCOUNTERS WITH JOYCE IN CONTEMPORARY PROSE

Summary

The paper deals with the ways in which the literary work, as well as the character of James Joyce, is evoked in the prose of contemporary Serbian writers – Dragan Velikić and Milenko Pajić. As authors, who entered the prose scene at the beginning of the 1980s as members of a group of new writers that critics named „young Serbian prose“, Velikić

and Pajić had different literary models as inspiration for their works. One of them was the opus, as well as the biography of James Joyce. Thus, this famous writer appears as a literary character in Velikić's novels *Via Pula* (1988) and *Northern Wall* (1995), while Milenko Pajić found inspiration for his unusual book *Merlin Reads Ulysses* (1998) in one of the facts of contemporary popular culture. Nevertheless, the fact that Joyce's literary actions, and above all his novel *Ulysses*, are still inspiring to Serbian writers, was proven by Pajić's last and most extensive novel, *Patrimony* (2013).

Keywords: contemporary Serbian prose, young Serbian prose, Serbian literature in a comparative context.

Владан Бајчета*

ИМА ЛИ КРАЈА ТОКУ СВИЈЕСТИ И ГДЈЕ СУ ГРАНИЦЕ МЕТАНАРАТИВНОСТИ?

Дијалог са Џојсом, Бретоном и постмодернистичким
наслијеђем у *Писцу издалека* Владана Матијевића

Сажетак: У раду се испитује однос романа *Писац издалека* (2003) Владана Матијевића према изабраној књижевној традицији. Настао на самом почетку новог стољећа, овај роман је стваралачки преиспитао наслијеђе одређених поетичких тенденција двадесетог вијека, као што су аутоматско писање, ток свијести, метанарација и сл. Врстан пародиста и уопште аутор хумористичког дара, Матијевић је написао дјело врхунске умјетничке вриједности, у живом дијалогу са оставштином експерименталне прозе: од над-реалиста, преко Џејмса Џојса до постмодернизма.

Кључне речи: Џејмс Џојс, Владан Матијевић, експериментална проза, књижевна традиција.

*Најбоље је узети неку реченицу из Библије, иако
писац не помиње ниједној свој колеџу, а показује да му
је познато да је и пре његове књије било књија.*

(Матијевић 2003: 159).

* Рад је настао у оквиру Одељења за историју српске књижевне критике и метакритике Института за књижевност и уметност; bajcet@yahoo.com.

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Огранак САНУ у Новом Саду

За издавача

Академик Стеван Пилиповић

Уредник

дописни члан Зоран Пауновић

Лектор и коректор

Даниела Кермеци

Технички уредник

Оливера Михајловић

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж 150

ISBN 978-86-6032-002-7

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.111.09 Joyce J.:821.163.41.09(082)

ТРАГОВИМА Уликса: одједи стваралаштва Џејмса Џојса у српској књижевности / уредник Зоран Пауновић. - Нови Сад : САНУ, Огранак у Новом Саду, 2023 (Београд : Службени гласник). - 127 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: In the footsteps of Ulysses: echoes of James Joyce's work in Serbian literature. - Тираж 150. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6032-002-7

а) Џојс, Џејмс (1882-1941) - Српска књижевност - Утицаји - Зборници

COBISS.SR-ID 123845129